

Historia I

Apuntes e materiais didácticos

Roberto Prado Martínez

<https://aulademusica.netlify.app>

Conservatorios Profesionais de Música

Apuntes e materiais didácticos

Ensinanzas Profesionais de Música

2021 - 2022

A todas aquelas persoas que colaboraron neste traballo

Acknowledgements

Este proxecto sae adiante partindo do esforzo de anos de incansable traballo pola miña parte e dende logo, non sería posible sen a axuda de toda aquela xente que durante este tempo se mantén ao meu carón, apoiando a miña labor docente no Conservatorio Profesional de Música de Viveiro (Lugo).

Debo agradecer a John Gruber por ofrecer e compartir de xeito desinteresado o Markdown; a John MacFarlane por crear o Pandoc (<http://pandoc.org>) indispensable na conversión de Markdown a outros formatos; a Yihui Xie por crear knitr e bookdown sen os cales todo este traballo non sería posible de realizar.

Un agradecemento especial a Ulrik Lyngs por crear e desenvolver o modelo oxfordown que serve de base na elaboración, maquetación e deseño deste traballo, sen o cal sería impensable dada a súa magnitude, e como non a JJ Allaire, fundador e CEO de RStudio software empregado para a elaboración deste proxecto.

Roberto Prado
Fene, A Coruña
2021

Abstract

En construcción ...

Índice

Índice de Figuras	VII
Índice de Táboas	VIII
Glosario	IX
Introdución	1
Definicións e conceptos	1
Obxectivos e problemática da materia	3
0.1. A música como actividade vs a música como produto	4
0.2. Transmisión oral e transmisión escrita	4
0.3. Música culta e música popular	4
0.4. Música europea e non europea	5
0.5. A actividade musical e os seus produtos	5
Conceptos previos	6
A música como feito social e cultural	6
As fontes de información histórica	6
1. Orixes da Historia da Música Occidental	9
Introdución	10
As fontes de información histórica	10
1.1. A orixe da música	11
As fontes de información histórica	11
1.2. A música durante a Prehistoria	13
1.3. A música na prehistoria	13
1.4. A música nas primeiras civilizacións	13
1.5. A música no mundo clásico	13
1.6. Actividades	13
1.7. Resumo	13

Appendices

A. The First Appendix	16
B. The Second Appendix, for Fun	17

Índice de Figuras

1.	Logo de rmarkdown (desde archivo PNG).	6
----	--	---

Índice de Táboas

Glosario

- 1-D, 2-D** One- or two-dimensional, referring **in this thesis** to spatial dimensions in an image.
- Otter** One of the finest of water mammals.
- Hedgehog** . . . Quite a nice prickly friend.

Introdución

O estudo da historia da música que interpretamos e transmitimos, así como da que escoitamos supón un aspecto de gran importancia dentro da formación de todo músico.

A finalidade da Historia da Música é escoitar música, captar as características das distintas correntes estéticas de cada época, comprender a música e relacionala coas correntes estéticas, comprender e coñecer os feitos históricos e movementos socioculturais máis destacados así como o contexto no que se orixinaron, permite valorar a importancia que a música ten na sociedade e igualmente a relación entre a música e o resto de artes.

Comezamos este curso facendo un percorrido histórico, artístico e musical polas épocas anteriores á actual, coa finalidade de coñecer e comprender mellor a música e os elementos que forman parte dunha obra de arte musical. Faremos un percorrido pola música de diferentes épocas e civilizacións, centrándonos na música occidental e a súa evolución ata os nosos días, tendo en conta a importancia da cultura musical na Península Ibérica e Galicia.

Nos primeiros capítulos, trataremos a orixe da música e a música na prehistoria, prestando especial atención ás primeiras evidencias conservadas de música escrita que foron descifradas e comprendidas (desde a idade da memoria); veremos as teorías sobre a música da Antigüidade e finalmente trataremos en profundidade a evolución da música escrita desde a Idade Media (idade da notación) ata o Renacemento.

Definicións e conceptos

Concepto de música

A todos resulta en certo modo familiar este concepto dado que vivimos rodeados de música; en certo modo é un medio de expresión dos sentimentos humanos; unha manifestación artística e cultural dos pobos que adquire diferentes formas, valores estéticos e funcións segundo o seu contexto.

Técnicamente podemos entender por música calquera combinación ordenada de ritmo, melodía e harmonía, agradable no oído humano.

Concepto de Historia da Música

Comecemos o estudo da Historia da Música, tentando comprender o significado de «historia da música», e a que nos estamos a referir.

Vexamos algunhas definicións das moitas que atoparemos sobre o significado de «historia da música» que nos aproximan á temática que vai tratar esta materia.

*La **Historia de la música** es el estudio de las diferentes tradiciones en la música y su orden en el planeta.*

...

aquella disciplina que trata el estudio de la evolución de las diferentes tradiciones musicales a lo largo del tiempo.

A Real Academia Española da lingua (RAE) define «historia» como:

- 1.- *Narración y exposición de los acontecimientos pasados y dignos de memoria, sean públicos o privados.*
- 2.- *Disciplina que estudia y narra cronológicamente los acontecimientos pasados*
- 3.- *Conjunto de los sucesos o hechos políticos, sociales, económicos, culturales, etc., de un pueblo o de una nación.*
- 5.- *Conjunto de los acontecimientos ocurridos a alguien a lo largo de su vida o en un período de ella* ¹

A Real Adademia Galega da lingua (RAG), define «historia»:

1. Conxunto de feitos ocorridos no pasado, que afectan a toda a humanidade, a un grupo, unha persoa, unha institución, a unha faceta concreta dese pasado etc.
2. Ciencia que estuda eses feitos. ²

Vexamos agora, a definición da RAG sobre «música»: > Arte de combinar harmoniosamente os sons, segundo unhas regras preestablecidas.

Unha definición tradicional de «música» ³ máis ou menos aceptada podería ser: > es, [...], el arte de organizar sensible y lógicamente una combinación coherente de sonidos y silencios respetando los principios fundamentales de la melodía, la armonía y el ritmo, [...]. ⁴

¹Definición de historia, RAE consultado en <https://www.rae.es> , (Setembro, 2020).

²Definición de historia, RAG consultado en <https://academia.gal/diccionario> , (Setembro 2020)

³Os gregos definen a música como «a arte das musas»

⁴Definición de música consultada na wikipedia.

Polo tanto, tendo en conta o indicado nos parágrafos anteriores, a Historia da música occidental, céntrase principalmente no estudo da evolución das diferentes manifestacións musicais (tradición musical) das culturas de occidente (neste caso as culturas e sociedades musicais europeas) ao longo do tempo.

Obxectivos e problemática da materia

O principal obxectivo da Historia da Música é o **estudo da evolución da música ao longo da historia da humanidade**. Agora ben, que imos estudar e como o faremos?

- centrámonos nas obras musicais ou en como se usaron?
- baseamos o estudo nas persoas que as desenvolveron(crearon) ou no ambiente social da época?
- Que criterios empregamos para seleccionar a música que estudaremos?

O principal problema é atopar unha definición máis ou menos aceptada e consensuada do que se entende por «música» dado que non significa e non se refire ao mesmo en tódalas culturas. Algunhas, inclúen dentro do concepto de «música» aspectos da danza, poesía, etc. e outras culturas, pola contra, non empregan ningún termo para referírense á música en sí.

Son frecuentes as discusións entre musicólogos, historiadores e grades entendidos sobre a música para lograr unha definición universal da música, pero é complicado universalizar este concepto dada a diversidade de culturas e pobos. O profesor Francisco Callejo, expón esta problemática:

[...] el primer problema que nos encontramos es acordar una definición universal de *música*: el concepto de música varía de una cultura a otra; por ejemplo, la mayor parte de los musulmanes no considerarían música la llamada a la oración del almuédano, que a los oídos occidentales suena similar a muchas salmodias medievales; los toques de campanas de las iglesias cristianas, por el contrario, no son considerados como manifestaciones musicales en occidente, aunque a muchos africanos les recordarán melodías suyas.⁵

Como vemos no exemplo anterior, o que se considera música para unha cultura, pode non selo para outra e viceversa. Pensemos nestas dúas preguntas, relacionadas co exemplo de Callejo:

- considerdamos como música todo aquilo que alguén considera como tal? (caso do *almuédano*⁶ e as campás)

⁵Callejo, F.: *Historia de la Música*, Conservatorio Profesional de Música Francisco Guerreo (2017).

⁶[...] o muecín ou almuédano (“gritador”) era o musulmán que realizaba tradicionalmente a chamada á oración (*salat*) mediante a voz. Na actualidade, o almuédano foi substituído con frecuencia por un megáfono.
(Fonte: [wikiland](#))

0.1. *A música como actividade vs a música como produto*

- consideramos como música, pola contra, só o que todos consideramos música?

Por outra parte, a «historia da música occidental» exclúe moitas manifestacións musicais como a música popular actual, a música tradicional europea e non europea. Exclúe tamén do seu ámbito de estudo, a música clásica oriental chinesa, xaponesa ou india. Así o seu campo de estudo redúcese, exclusivamente á música culta europea, a pesares de si estudar algunha música non europea pero que segue certos cánones europeos.

Outra cuestión que influirá no concepto é a «orixe da cultura occidental»: cando comeza a cultura occidental? ou mellor dito, desde cando consideramos que comeza a cultura occidental?

0.1. **A música como actividade vs a música como produto**

En primeiro lugar, diferenciaremos a música como **actividade**: unha ou máis persoas participan creando, interpretando ou escoitando música, en comparación coa música como **produto**: o resultado desta actividade é algo sólido, coa posibilidade de ser escrito con sistemas de notación dando como resultado, por exemplo unha obra musical. Neste caso, obtemos un produto (obra musical) resultante dunha actividade (composición). O enfoque máis común adoita ser o segundo, estudando exclusivamente obras musicais e non a actividade xerada ao seu redor.

0.2. **Transmisión oral e transmisión escrita**

A posibilidade de estudar música historicamente, baséase na existencia dunha transmisión dela ao longo do tempo. En case todas as culturas e tempos, a música transmitiuse por medio da escoita e posterior repetición, isto é: escoitando e observando por exemplo aos profesores e profesoras. Isto é o que se chama **transmisión oral** (propio da idade da memoria)

Tamén existe a posibilidade de transmitir - e almacenar - música con varios métodos de escritura musical, dando lugar a transmisión escrita (idade de notación).

0.3. **Música culta e música popular**

A actividade musical prodúcese en todos os grupos sociais e nun gran número de situacións diferentes. Algunhas manifestacións musicais adquiriron un maior prestixio social, ben pola súa relación con altos estratos da sociedade, ben polas súas características de formación e profesionalización. Estamos a diferenciar música académica, tamén coñecida como “clásica” ou “cult”, fronte a unha enorme variedade de música popular, normalmente con menos prestixio. O estudo da música debería abarcar todos os estilos pero, normalmente atende só ao estudo dos estilos académicos.

0.4. Música europea e non europea

O obxectivo principal da historia da música foi sempre o estudo da música europea, especialmente a dos últimos séculos; en parte, porque foi no continente europeo onde se crearon os principais tratados e estudos sobre música. Este enfoque “eurocéntrico” deixa fóra numerosas manifestacións musicais, tanto académicas como populares de fóra de Europa, que nalgúns casos tiveron unha forte influencia no propio desenvolvemento da música europea. Hoxe en día é común centrarse só na música europea e a súa influencia en músicos doutros continentes.

Cando estudamos a historia da música, adoitamos centrarnos en produtos musicais escritos da tradición académica europea, polo que acurtamos drasticamente o obxecto de estudo. O resto - actividade musical, transmisión oral, música popular ou non europea - son obxecto de estudo da etnomusicoloxía, que normalmente non aplica o enfoque histórico.

0.5. A actividade musical e os seus produtos

A actividade musical pode considerarse como un proceso bastante complexo, que abarca varias fases. Así falaremos de: **produción, difusión e consumo**.

ACTIVIDADE	TERMINO MUSICAL
Produción	Composición
Difusión	Interpretación
Consumo	Audición

Para estudar a actividade musical historicamente (o “proceso musical”), imos centrarnos igualmente nas tres fases do proceso. Non obstante, en moitos casos, as diferentes historias musicais céntranse só na primeira (produción) sen referirse aos intérpretes, ás técnicas de interpretación, aos contextos de escoita (audición), etc.

Ao longo do século XIX desenvolvéronse dúas ideas ou conceptos importantes: o *canon* e o *repertorio*. O primeiro refírese ao conxunto de compositores e obras obxecto de estudo; o segundo é o conxunto de obras que, por unha ou outra razón, seguimos interpretando e escoitando. Ámbolos dous conceptos derivan de certos criterios de “calidade musical” malia que é certo que son, á súa vez, produtos culturais europeos creados en contextos políticos, sociais e ideolóxicos específicos.

O feito de que se exclúa a música non europea ou popular, fainos pensar na discriminación étnica e de clase, que mantiveron certos musicólogos, intérpretes, críticos, etc. do século XIX. A exclusión do canon da muller como compositora, é outro exemplo destes prexuízos e discriminación [^cita:exclusión_muller], así como o silencio ao que foron sometidos aqueles compositores [^cita:exclusión_compo] que non se axustaban ao modelo ou idea de evolución da música occidental da época. Sen dúbida, outra das

Figura 1: Logo de rmarkdown (desde arquivo PNG).

ideas que marcaron este concepto de canon foi a valoración dos nacionalismos,⁷ que explica así que predominase certa música sobre outra.

A modo de conclusión, o concepto de *historia da música* redúcese ao estudo dunha serie de compositores e obras musicais da música culta (académica) occidental, que foron seleccionados seguindo certos criterios impostos en certas ocasións polas “modas musicais” da época.

```
knitr::include_graphics('figures/ud-00/rmarkdown.png')
```

Conceptos previos

Chegados a este punto faremos unha introdución dos coñecementos que debemos ter en conta

A música como feito social e cultural

Aquí falaremos da función social da música e a súa importancia como modo de introducir á historia da música do presente curso.

As fontes de información histórica

A actividade musical é tan antiga como a especie humana. Salvo a época prehistórica, da que só se teñen vagas nocións por restos de posibles instrumentos atopados en xacementos e por pinturas rupestres, o coñecemento da música das culturas antigas ven dado polo que denominamos «fontes de información».

⁷A idea do nacional ou nacionalista tamén influíu na creación do canon. O feito de que as universidades máis importantes de finais do século XIX e principios do XX fosen as de Alemaña e que a escola historiográfica alemá dominase un período decisivo na historiografía musical, explica a abundancia de compositores xermanos no canon.

Fontes para o estudo da Música na Prehistoria e Antigüidade

En **historiografía**, denomínanse «fontes» a todo o que aporta información para o estudo dunha determinada cultura.

No caso da Historia da Música das Civilizacións da Prehistoria e a Antigüidade, as fontes son moi variadas. Así, falaremos de fontes de tipo iconográfico, como pinturas e esculturas; documentos escritos, como xeroglíficos e inscricións en tumbas ou templos; literarios como a Biblia, (entre outros); restos arqueolóxicos, como é o caso de fragmentos de instrumentos desa época atopados en sarcófagos.

Dentro do noso ámbito de estudo, consideramos como principais fontes de información as seguintes:

1. **Arqueoloxía.** Os restos arqueolóxicos proporcionan importante información sobre a música de épocas antigas. Os máis importantes son os instrumentos musicais —ou partes deles— que non se destruíron co paso do tempo; pero tamén se atopan restos de edificios e lugares onde se interpretaba música e danza. Entre os restos arqueolóxicos atópanse tamén as mostras máis antigas de notación musical.
2. **Iconografía.** A pintura, a escultura e outras obras das artes visuais proporcionan información sobre instrumentos musicais, contextos e prácticas de interpretación, danzas, etc.
3. **Literatura.** A literatura, entendida como o conxunto de todo o escrito, ofrece abundante información musical: algunhas fontes literarias describen escenas ou pensamentos musicais e tamén ideas sobre música; os textos da música vocal indican a estrutura rítmica, malia que non se conserven as melodías. Dentro da literatura hai que incluír tamén as obras técnicas sobre música como tratados, métodos, etc.
4. **Etnomusicoloxía.** A etnomusicología, o estudo das músicas de tradición oral actuais, pode axudar á comprensión da actividade musical antiga. Aínda que non é correcto supoñer que en condicións de vida iguais desenvólvense culturas musicais iguais, ás veces o coñecemento das músicas tradicionais actuais pode proporcionar detalles sobre técnicas de interpretación de instrumentos antigos ou sobre movementos de danza, por exemplo.

mermaid

graph TB;

Aa(Fontes de Información);

B(Arqueoloxía);

C(Iconografía);

D(Literatura);

E(Etnomusicoloxía);

A-->B

A-->C

A-->D

A-->E

0.5. A actividade musical e os seus produtos

Case todos os libros sobre Historia da Música, comezan narrando as circunstancias da Música na Idade Media. Este feito, transmite a idea de que a orixe da música na cultura occidental está relacionado co canto gregoriano. Ata hai ben pouco, eran contados os manuais que trataban a importancia da cultura musical da Antigüidade Grega. Que pasa entón coa música anterior? Que sabemos sobre as danzas e os “concertos cortesáns” da época dos faraóns? Que instrumentos empregaban nas celebracións funerarias e nas ofrendas aos deuses?

*O obxectivo de toda obra artística é axudar a cantos viven
neste mundo a abandonar as súas miserias e conducilos á
verdadeira felicidade...*

— Dante Alighieri. *Carta al Gran Can de la Scala de
Verona*, no preámbulo ao Paraíso.

1

Orixes da Historia da Música Occidental

Índice

Introdución	10
As fontes de información histórica	10
Fontes para o estudo da Música na Prehistoria e Antigüidade	10
1.1. A orixe da música	11
As fontes de información histórica	11
Fontes para o estudo da Música na Prehistoria e Antigüidade	11
1.2. A música durante a Prehistoria	13
1.3. A música na prehistoria	13
1.4. A música nas primeiras civilizacións	13
1.4.1. Exipto	13
1.4.2. Mesopotamia	13
1.4.3. O antigo Oriente	13
1.4.4. O pobo Hebreo	13
1.5. A música no mundo clásico	13
1.5.1. Grecia	13
1.5.2. Roma	13
1.6. Actividades	13
1.7. Resumo	13

Introdución

As fontes de información histórica

A actividade musical é tan antiga como a especie humana. Salvo a época prehistórica, da que só se teñen vagas nocións por restos de posibles instrumentos atopados en xacementos e por pinturas rupestres, o coñecemento da música das culturas antigas ven dado polo que denominamos «fontes de información».

Fontes para o estudo da Música na Prehistoria e Antigüidade

En **historiografía**, denomínanse «fontes» a todo o que aporta información para o estudo dunha determinada cultura.

No caso da Historia da Música das Civilizacións da Prehistoria e a Antigüidade, as fontes son moi variadas. Así, falaremos de fontes de tipo iconográfico, como pinturas e esculturas; documentos escritos, como xeroglíficos e inscricións en tumbas ou templos; literarios como a Biblia, (entre outros); restos arqueolóxicos, como é o caso de fragmentos de instrumentos desa época atopados en sarcófagos.

Dentro do noso ámbito de estudo, consideramos como principais fontes de información as seguintes:

1. **Arqueoloxía.** Os restos arqueolóxicos proporcionan importante información sobre a música de épocas antigas. Os máis importantes son os instrumentos musicais —ou partes deles— que non se destruíron co paso do tempo; pero tamén se atopan restos de edificios e lugares onde se interpretaba música e danza. Entre os restos arqueolóxicos atópanse tamén as mostras máis antigas de notación musical.
2. **Iconografía.** A pintura, a escultura e outras obras das artes visuais proporcionan información sobre instrumentos musicais, contextos e prácticas de interpretación, danzas, etc.
3. **Literatura.** A literatura, entendida como o conxunto de todo o escrito, ofrece abundante información musical: algunhas fontes literarias describen escenas ou pensamentos musicais e tamén ideas sobre música; os textos da música vocal indican a estrutura rítmica, malia que non se conserven as melodías. Dentro da literatura hai que incluír tamén as obras técnicas sobre música como tratados, métodos, etc.
4. **Etnomusicoloxía.** A etnomusicología, o estudo das músicas de tradición oral actuais, pode axudar á comprensión da actividade musical antiga. Aínda que non é correcto supoñer que en condicións de vida iguais desenvólvense culturas musicais iguais, ás veces o coñecemento das músicas tradicionais actuais pode proporcionar detalles sobre técnicas de interpretación de instrumentos antigos ou sobre movementos de danza, por exemplo.

1. Orixes da Historia da Música Occidental

```
mermaid
graph TB;
    Aa(Fontes de Información);
    B(Arqueoloxía);
    C(Iconografía);
    D(Literatura);
    E(Etnomusicoloxía);

    A-->B
    A-->C
    A-->D
    A-->E
```

Case todos os libros sobre Historia da Música, comezan narrando as circunstancias da Música na Idade Media. Este feito, transmite a idea de que a orixe da música na cultura occidental está relacionado co canto gregoriano. Ata hai ben pouco, eran contados os manuais que trataban a importancia da cultura musical da Antigüidade Grega. Que pasa entón coa música anterior? Que sabemos sobre as danzas e os “concertos cortesáns” da época dos faraóns? Que instrumentos empregaban nas celebracións funerarias e nas ofrendas aos deuses?

1.1. A orixe da música

As fontes de información histórica

A actividade musical é tan antiga como a especie humana. Salvo a época prehistórica, da que só se teñen vagas nocións por restos de posibles instrumentos atopados en xacementos e por pinturas rupestres, o coñecemento da música das culturas antigas ven dado polo que denominamos «fontes de información».

Fontes para o estudo da Música na Prehistoria e Antigüidade

En **historiografía**, denomínanse «fontes» a todo o que aporta información para o estudo dunha determinada cultura.

No caso da Historia da Música das Civilizacións da Prehistoria e a Antigüidade, as fontes son moi variadas. Así, falaremos de fontes de tipo iconográfico, como pinturas e esculturas; documentos escritos, como xeroglíficos e inscricións en tumbas ou templos; literarios como a Biblia, (entre outros); restos arqueolóxicos, como é o caso de fragmentos de instrumentos desa época atopados en sarcófagos.

Dentro do noso ámbito de estudo, consideramos como principais fontes de información as seguintes:

1. **Arqueoloxía.** Os restos arqueolóxicos proporcionan importante información sobre a música de épocas antigas. Os máis importantes son os instrumentos musicais —ou partes deles— que non se destruíron co paso do tempo; pero tamén se atopan restos de edificios e lugares onde se interpretaba música e danza. Entre os restos arqueolóxicos atópanse tamén as mostras máis antigas de notación musical.
2. **Iconografía.** A pintura, a escultura e outras obras das artes visuais proporcionan información sobre instrumentos musicais, contextos e prácticas de interpretación, danzas, etc.
3. **Literatura.** A literatura, entendida como o conxunto de todo o escrito, ofrece abundante información musical: algunhas fontes literarias describen escenas ou pensamentos musicais e tamén ideas sobre música; os textos da música vocal indican a estrutura rítmica, malia que non se conserven as melodías. Dentro da literatura hai que incluír tamén as obras técnicas sobre música como tratados, métodos, etc.
4. **Etnomusicoloxía.** A etnomusicología, o estudo das músicas de tradición oral actuais, pode axudar á comprensión da actividade musical antiga. Aínda que non é correcto supoñer que en condicións de vida iguais desenvólvense culturas musicais iguais, ás veces o coñecemento das músicas tradicionais actuais pode proporcionar detalles sobre técnicas de interpretación de instrumentos antigos ou sobre movementos de danza, por exemplo.

mermaid

graph TB;

Aa(Fontes de Información);

B(Arqueoloxía);

C(Iconografía);

D(Literatura);

E(Etnomusicoloxía);

A-->B

A-->C

A-->D

A-->E

Case todos os libros sobre Historia da Música, comezan narrando as circunstancias da Música na Idade Media. Este feito, transmite a idea de que a orixe da música na cultura occidental está relacionado co canto gregoriano. Ata hai ben pouco, eran contados os manuais que trataban a importancia da cultura musical da Antigüidade Grega. Que pasa entón coa música anterior? Que sabemos sobre as danzas e os “concertos cortesáns” da época dos faraóns? Que instrumentos empregaban nas celebracións funerarias e nas ofrendas aos deuses?

1.2. A música durante a Prehistoria

1.3. A música na prehistoria

Este tema está redactado en modo texto sinxelo txt pero empregando sintaxe markdown para integralo no RStudio.

1.4. A música nas primeiras civilizacións

1.4.1. Exipto

1.4.2. Mesopotamia

1.4.3. O antigo Oriente

1.4.4. O pobo Hebreo

1.5. A música no mundo clásico

1.5.1. Grecia

1.5.2. Roma

1.6. Actividades

1.7. Resumo

Appendices

The First Appendix

This first appendix includes an R chunk that was hidden in the document (using `echo = FALSE`) to help with readability:

In 02-rmd-basics-code.Rmd

And here's another one from the same chapter, i.e. Chapter ??:

B

The Second Appendix, for Fun